

KOŚCIÓŁ PRAWOSŁAWNY NA BIAŁOSTOCCZYŹNIE PO II WOJNIE ŚWIATOWEJ. KILKA UWAG O JEGO STANIE POSIADANIA*

Celem niniejszego artykułu jest przybliżenie niektórych kwestii związanych z kościelnym stanem posiadania na Białostocczyźnie po 1944 roku, a więc w okresie bardzo jemu niesprzyjającym. Trzeba bowiem przypomnieć, iż w wyniku drugiej wojny światowej Kościół Prawosławny został prawie całkowicie rozbity i odbudowa życia kościelnego przypadła na cały okres Polski Ludowej, a ponadto pojawiły się nowe okoliczności, które determinują do dzisiaj ów stan. Jednak Białostocczyzna pozostawała przez cały omawiany okres tym terenem, gdzie prawosławny stan posiadania w skali całego Kościoła okazywał się największy. Można go analizować i opisywać z perspektywy statystyki wyznaniowej, a więc uwzględniać chociażby takie jego elementy, jak podział administracyjno-kościelny (diecezjalno-dekanalno-parafialny), duchowieństwo, obiekty sakralne, wierni i ich rozmieszczenie, cmentarze, gospodarstwa rolne, instytucje teologiczno-kształcące, klasztory, nauczanie religii i jego rozmiary, wydawnictwa. Można też uwzględniać niektóre przynajmniej praktyki religijne (chrzty, śluby, pogrzeby) oraz ofiarność wiernych.

W długiej perspektywie czasowej na kształtowanie się tych czy innych elementów wywierało wpływ cały szereg czynników mniej lub bardziej niekorzystnych, chociaż w ostatnim piętnastoleciu zaistniały warunki społeczno-polityczne do odbudowy i umacniania życia Kościoła. Przynajmniej do początków lat osiemdziesiątych do najistotniejszych można byłoby zaliczyć:

- wytyczenie nowej granicy z ZSRR i związane z tym wyjazdy ludności prawosławnej na Białoruś,
- realizowaną politykę wyznaniową, zmierzającą do osłabienia kościelnego stanu posiadania,

* Na marginesie m.in. artykułu Krzysztofa Gossa *Struktura wyznaniowa mieszkańców byłego województwa białostockiego*, „Pogranicze. Studia społeczne”, t. 10. Białystok 2001, s.114-136 oraz wywołanej tą publikacją polemiki naukowej i pozanaukowej.

- zrzeczenie się władz kościelnych w latach 1949-50 „nadwyżek ziemi” parafialnych gospodarstw rolnych,
- wybitną reglamentację rozwoju placówek duszpasterskich i budownictwa sakralnego,
- migracje ze wsi do miast i osłabianie wiejskich placówek duszpasterskich
- procesy indyferencyjne i laicyzacyjne dotyczące ludność prawosławną,
- małżeństwa mieszane i związane z tym konwersje do innych Kościołów i wspólnot religijnych,
- żywotne w lokalnych społecznościach niezwykle antyprawosławne stereotypy i uprzedzenia.

Czynniki te oddziaływały na bazę społeczną Kościoła, jego struktury, instytucje oraz i sytuację majątkową.

Już w początkach omawianego okresu dała znać o sobie szczególnie złożona sprawa podległości kościelnej parafii, duchowieństwa i wiernych na Białostocczyźnie, która na przestrzeni poprzednich kilku lat kilkakrotnie zmieniła się. Wszak zmieniały się kilkakrotnie okupacje, ustroje i jurysdykcja kościelna. Pod koniec 1944 roku – już po przejściu frontu – doszło do kolejnego zderzenia dwóch jurysdykcji kościelnych: Patriarchatu Moskiewskiego i Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego. Spór ten dotyczył co prawda bardziej zasadniczej sprawy – kwestionowania kanoniczności autokefalii Kościoła w Polsce przez Patriarchat Moskiewski – jednak bezpośrednie „zderzenie” nastąpiło właśnie na Białostocczyźnie. Próby ustanowienia przez Patriarchat tymczasowej jurysdykcji na tych terenach doprowadziły do zachwiania życia religijnego, dezorganizacji niektórych parafii, konfliktów wśród duchowieństwa i ingerencji władz państwowych w życie Kościoła. Dopiero przy wydatnym wsparciu władz (także i radzieckich) doszło do wzmocnienia jurysdykcji metropolity Dionizego (Waledyńskiego) -zwierzchnika PAKP - oraz bpa Tymoteusza (Szrettera) sprawującego tymczasową władzę nad parafiami Białostocczyzny - co nastąpiło na zebraniu duchowieństwa w Bielsku Podlaskim w 19 lutego 1946 r.¹ W ten sposób została zlikwidowana głośna „schizma białostocka”, która przez prawie półtora roku wzbudzała niepokoje – zwłaszcza wśród duchowieństwa.

Dalsza stabilizacja życia kościelnego nastąpiła z chwilą erygowania przez Sobór Biskupów PAKP 15 lipca 1946 r. diecezji białostocko-bielskiej. Jej

¹ Por. bliżej E. Mironowicz, *Białorusini w Polsce 1944-1949*, Warszawa 1993, s. 138 i nast.; K. Urban, *Kościół Prawosławny w Polsce w latach 1944-1956. Studia i Materiały*, Kraków 1998, s. 11-110.

pierwszym zwierzchnikiem został bp Tymoteusz (podniesiony dzień później do godności arcybiskupa).² Był to niewątpliwie podział diecezjalny tymczasowy, gdyż w latach następnych próbowano jeszcze dwukrotnie (w 1948 i 1950 r.) reorganizować strukturę diecezjalną Kościoła, podporządkowując ją wymogom autokefalii. Dopiero nowy zwierzchnik Kościoła – metropolita Makary (Oksijuk) - zdecydował się na kolejną zmianę granic diecezji, wyodrębniając: warszawsko-bielską, białostocko-gdańską, wrocławsko-szczecińską i łódzko-poznańską. Podział ten usankcjonował Sobór Biskupów 7 września 1951 roku. Został on zaakceptowany przez władze państwowe.³ Parafie na Białostocczyźnie znalazły się więc w dwóch diecezjach. Do diecezji warszawsko-bielskiej włączono 42 parafie z terenu ówczesnego powiatu Bielsk Podlaski oraz klasztor żeński w Grabarce, natomiast pozostałe w granicach ówczesnego województwa białostockiego w liczbie 29 (w tym Ryboły, Puchły i Trześcianka z powiatu Bielsk Podlaski) weszły w skład diecezji białostocko-gdańskiej, z siedzibą ordynariusza w Białymstoku. Istotniejszej zmiany granic diecezjalnych na tym terenie dokonano w 1958 roku, kiedy wymienione trzy parafie z powiatu bielskiego włączone zostały do diecezji warszawsko-bielskiej. Z tymi i późniejszymi zmianami związana była reorganizacja dekanatów – wyższego szczebla w strukturze organizacyjnej Kościoła. Przez parędziesiąt lat nie były one znaczne, chociaż od lat osiemdziesiątych można było zaobserwować rozwój struktury parafialnej, co związane było z liberalizacją polityki wyznaniowej w zakresie tworzenia nowych placówek duszpasterskich. Zmiany diecezjalno-dekanalno-parafialne dla wybranych lat w omawianym okresie przedstawiono w tabeli 1.

² *Uchwały Św. Soboru Biskupów Św. PAKP w 1946 roku*, „Wiadomości Metropolii Prawosławnej w Polsce” 1947 nr 3-12, s.12.

³ Por. bliżej o zmianach: K.Urban, *Kościół Prawosławny w Polsce 1945-1970 (rys historyczny)*, Kraków 1996, s.151 i nast. Warto nadmienić, iż pierwsza koncepcja metropolity Makarego (w piśmie do Urzędu do Spraw Wyznań z dnia 16 VIII 1951 r.) przewidywała diecezję „białostocko-sokółską”.

Tabela 1. Struktura diecezjalno-dekanalno-parafialna na Białostocczyźnie w latach 1951-2003

Diecezja - dekanat - parafia		
Rok 1951 (stan na 31 grudnia)	Rok 1983 (stan na 30 kwietnia)	Rok 2003 (stan na 15 kwietnia)
Diecezja Warszawsko-Bielska		
I. Dekanat Bielski	I. Dekanat Bielski	I. Dekanat Bielski
1. Bielsk Podlaski (par. Narodzenia NMP)	1. Augustowo	1. Augustowo
2. Bielsk Podlaski (par. św. Michała)	2. Bielsk Podlaski (par. Narodzenia NMP)	2. Bielsk Podlaski (par. Narodzenia NMP)
3. Bielsk Podlaski (par. Zmartwychwstania Pańskiego)	3. Bielsk Podlaski (par. św. Michała)	3. Bielsk Podlaski (par. św. Michała)
4. Boćki	4. Bielsk Podlaski (par. Zmartwychwstania Pańskiego)	4. Bielsk Podlaski (par. Zmartwychwstania Pańskiego)
5. Dubicze Cerkiewne	5. Boćki	5. Bielsk Podlaski
6. Klejniki	6. Malesze	(par. Zaśnięcia NMP)
7. Kleszczele	7. Orla	6. Bielsk Podlaski (par. Opieki Matki Bożej)
8. Kośna	8. Pasynki	7. Boćki
9. Malesze	9. Płoski	8. Malesze
10. Narew	10. Podbiele	9. Orla
11. Orla	11. Rajsk	10. Pasynki
12. Pasynki	12. Ryboły	11. Płoski
13. Płoski	13. Sasiny	12. Podbiele
14. Podbiele	14. Szczyty	13. Rajsk
15. Rajsk	15. Wólka Wygonowska	14. Ryboły
16. Szczyty	II. Dekanat Siemiatycki	15. Sasiny
17. Wólka Wygonowska	1. Czarna Cerkiewna	16. Szczyty
II. Dekanat Siemiatycki	2. Ciechanowiec	II. Dekanat Siemiatycki
1. Czarna Cerkiewna	3. Drohiczyn	1. Boratyniec Ruski
2. Drohiczyn	4. Grabarka	2. Ciechanowiec
3. Grabarka	5. Grodzisk	3. Czarna Cerkiewna
4. Grodzisk	6. Mielnik	4. Drohiczyn
5. Mielnik	7. Milejczyce	5. Grodzisk
6. Milejczyce	8. Narojki	
7. Narojki	9. Rogacze	

8. Rogacze	10. Siemiatycze	6. Mielnik
9. Siemiatycze	11. Telatycze	7. Narojki
10. Sasiny	12. Tokary	8. Rogawka
11. Telatycze	13. Zubacze	9. Siemiatycze
12. Tokary	14. Żerczyce	(par. św.św. Piotra
13. Zubacze	III. Dekanat Hajnowski	i Pawła)
14. Żerczyce	1. Berezowo Nowe	10. Siemiatycze
III. Dekanat Hajnowski	2. Białowieża	(par. Zmartwychwstania
1. Berezowo Nowe	3. Czyże	Pańskiego)
2. Białowieża	4. Dubicze Cerkiewne	11. Telatycze
3. Czyże	5. Dubiny	12. Tokary
4. Dubiny	6. Hajnówka	13. Żerczyce
5. Hajnówka	7. Kleszczele	III. Dekanat Hajnowski
6. Kornin Stary	8. Kornin Stary	1. Berezowo Nowe
7. Kuraszewo	9. Kośna	2. Białowieża
8. Łosinka	10. Kuraszewo	3. Czyże
9. Narewka	11. Kuzawa	4. Dubiny
10. Stare Lewkovo	12. Narewka	5. Hajnówka
11. Werstok	13. Orzeszkowo	(par. św. Trójcy)
	14. Siemianówka	6. Hajnówka
	15. Stare Lewkovo	(par. św. Dymitra)
	16. Werstok	7. Hajnówka
	IV. Dekanat Narewski	(par. Narodzenia
	1. Klejniki	św. Jana Chrzciciela)
	2. Łosinka	8. Kornin Stary
	3. Narew	9. Kuraszewo
	4. Puchły	10. Narewka
	5. Trześcianka	11. Orzeszkowo
	6. Tyniewiczze Wielkie	12. Siemianówka
		13. Stare Lewkovo
		IV. Dekanat Narewski
		1. Klejniki
		2. Łosinka
		3. Narew
		4. Puchły
		5. Trześcianka

		6. Tyniewicze Wielkie V. Dekanat Kleszczelowski 1. Czeremcha 2. Dubicze Cerkiewne 3. Kleszczele 4. Kośna 5. Kuzawa 6. Milejczyce 7. Rogacze 8. Saki 9. Werstok 10. Wólka Wygonowska 11. Zubacze
Diecezja Białostocko-Gdańska		
I. Dekanat Białostocki 1. Białystok 2. Choroszcz 3. Fasty 4. Gródek 5. Jałówka 6. Juskowy Gród 7. Kozany 8. Królowy Most 9. Michałowo 10. Mostowlany 11. Nowa Wola 12. Puchły 13. Ryboły 14. Starosielce 15. Supraśl 16. Topilec 17. Topolany 18. Trześcianka 19. Wasilków 20. Zabłudów II. Dekanat Sokółski	I. Dekanat Białostocki 1. Białystok (par. św. Mikołaja) 2. Białystok (par. św. Ducha) 3. Białystok (par. Wszystkich Świętych) 4. Białystok - Dojlidy 5. Białystok - Fasty 6. Białystok - Starosielce 7. Choroszcz 8. Ełk 9. Kozany 10. Supraśl 11. Suwałki 12. Topilec 13. Wasilków 14. Zabłudów II. Dekanat Sokółski 1. Jaczno 2. Jurowlany	I. Dekanat Białostocki 1. Białystok (par. św. Mikołaja) 2. Białystok (par. św. Ducha) 3. Białystok (par. Wszystkich Świętych) 4. Białystok (par. św. Jerzego) 5. Białystok (par. Mądrości Bożej) 6. Białystok (par. Zmartwychwstania Pańskiego) 7. Białystok - Dojlidy 8. Białystok - Fasty 9. Białystok - Starosielce 10. Białystok - Zaścianki 11. Choroszcz 12. Czarna Białostocka 13. Ełk

1. Jaczno	3. Kruszyniany	14. Augustów
2. Jurowlany	4. Krynki	15. Kozany
3. Krynki	5. Kuźnica	16. Supraśl
4. Kuźnica	6. Nowy Dwór	17. Suwałki
5. Nowy Dwór	7. Ostrów	18. Topilec
6. Ostrów	8. Samogród	19. Wasilków
7. Samogród	9. Sokółka	20. Zabłudów
8. Sokółka	III. Dekanat Gródecki	II. Dekanat Sokółski
	1. Gródek	1. Dąbrowa Białostocka
	2. Jałówka	2. Jaczno
	3. Juskowy Gród	3. Jurowlany
	4. Królowy Most	4. Kruszyniany
	5. Michałowo	5. Krynki
	6. Mostowlany	6. Kuźnica
	7. Nowa Wola	7. Nowy Dwór
	8. Topolany	8. Ostrów
		9. Samogród
		10. Wierzchlesie
		III. Dekanat Gródecki
		1. Gródek
		2. Jałówka
		3. Juskowy Gród
		4. Królowy Most
		5. Michałowo
		6. Mostowlany
		7. Nowa Wola
		8. Topolany

Źródło: Dla roku 1951 – *Godovij otčet po Varšvskoj Pravoslavnoj Mitropolii za 1951 god* – Prawosławne Archiwum Metropolitalne w Warszawie (dalej: PAM), sygn. RVI-3C 1365; Dla roku 1983 – „Kalendarz Prawosławny 1984”, Warszawa 1984 (wkładka adresowa); Dla roku 2003 – „Kalendarz Prawosławny 2004”, Warszawa 2003, s. 185 i nast. Uwaga; przez długie lata placówki w Suwałkach i Augustowie były uwzględniane w sprawozdaniach dekanatu olsztyńskiego.

W powyższych zestawieniach pominięte zostały placówki filialne. W sprawozdaniu o stanie Kościoła za 1951 rok wyszczególniono jedynie „świątynie filialne”, w których systematycznie (np. Sobiątko, Augustowo) bądź okazjonalnie odprawiano nabożeństwa. Wiele z nich później stało się świątyniami parafialnymi.⁴ W 1983 roku działało cztery placówki filialne – Czarna Wielka (par. Grodzisk), Rogawka (Siemiatycze), Żurobice (Żerczyce) i Augustów (Elk). Natomiast w 2003 roku placówki filialne istniały tylko w Brańsku (Malesze) i Siderce (Jaczno).

Przez długie powojenne lata sieć duszpastersko-parafialna nie ulegała istotniejszym zmianom wskutek reglamentacyjnej polityki władz administracyjnych w zakresie erygowania nowych parafii (i placówek filialnych) oraz budowy nowych świątyń. Częściowa liberalizacja w tym względzie nastąpiła dopiero na przełomie lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych, a ograniczenia ustały dopiero po 1989 roku. Zauważyć to można było przede wszystkim w ośrodkach wielkomiejskim – Białymstoku i miejskich – Bielsku Podlaskim, Hajnówce i Siemiatyczach. Do tej pory cały wysiłek „inwestycyjny” społeczności parafialnych nakierowany był na remonty i konserwację użytkowanych świątyń, cmentarzy czy budynków parafialnych.

Zasadniczo placówki duszpasterskie nie odnotowywały braku świątyń (poza zniszczonymi w czasie wojny lub spalonymi w okresie już grubo późniejszym), z wyjątkiem Białegostoku, Hajnówki i Siemiatycz. Od tej strony stan posiadania Kościoła na Białostocczyźnie – w porównaniu do reszty kraju – przedstawiał się korzystnie. Białostocczyzna była też tym terenem, gdzie wierni i parafie nie odczuwały braku duchownych, co dotkliwie dawało znać o sobie w diecezji wrocławsko-szczecińskiej czy w pozostałych dekanatach diecezji białostocko-gdańskiej, nie mówiąc o parafiach diecezji przemysko-nowosądeckiej. Można tu nadmienić, iż w przeważającej mierze z Białostocczyzny wywodzili się przyszli duchowni Kościoła, podejmując studia teologiczne w Prawosławnym Seminarium Duchownym w Warszawie lub na Sekcji Teologii Prawosławnej Chrześcijańskiej Akademii Teologicznej.⁵

Od początku lat dziewięćdziesiątych duszpasterstwo parafialne poczęło wspierać duszpasterstwo specjalne – wojskowe, więzienne, szpitalne i inne. W 2003 roku na Białostocczyźnie czynne były: parafia prawosławna Wojska Polskiego w Białymstoku, placówka duszpasterska Straży Granicznej – także w Białymstoku, duszpasterstwo szpitalne (po jednym kapelanie w Bielsku

⁴ Sprawozdanie to opublikowano w: K. Urban, *Kościół Prawosławny w Polsce w latach...*, op. cit., s. 155-226.

⁵ Por. m.in. wykazy absolwentów Seminarium, w: *Prawosławne Seminarium Duchowne – 50 lat*, Warszawa-Białystok 2001, s. 73 i nast.

Podlaskim, Hajnówce, Siemiatyczach i Sokółce oraz dziesięciu w Białymstoku) i duszpasterstwo więzienne (kapelani w Białymstoku i Hajnówce).⁶

Parafie na Białostocczyźnie - w porównaniu do reszty kraju - znajdowały się w stosunkowo dobrej sytuacji materialnej. Większość z nich posiadała gospodarstwa rolne, stanowiące źródło utrzymania duchowieństwa i pomocniczego kleru. Areal gospodarstw został znacznie pomniejszony wskutek decyzji władz kościelnych z lat 1949-50, na mocy których proboszczowie przekazali państwu „nadwyżki” gruntów parafialnych, pozostawiając na potrzeby parafii grunty o powierzchni 4-5 ha. Niewątpliwie władze administracyjne wywarły wpływ na te decyzje kościelne, jednak przynajmniej do połowy lat pięćdziesiątych (a nawet później) uchroniły one duchowieństwo przed represyjną polityką rolną (i nie tylko) wobec gospodarstw „kułackich” czy – już później – „kościelnych osób prawnych”.⁷ Niemniej jednak ten stan posiadania (właściwie: „użytkowania”) został pomniejszony o ok. 1500 ha, do poziomu ok. 350-400 ha gruntów. Zmiany w tym względzie nastąpiły dopiero po uchwaleniu ustawy z dnia 4 lipca 1991 r. o stosunku Państwa do Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego.⁸ Zaistniały bowiem możliwości zwrotu (ewentualnie zadośćuczynienia w innej formie) tego i innego majątku kościelnego. Wiele parafii z tych możliwości skorzystało.⁹

Drugim źródłem podtrzymującym i wzmacniającym stan posiadania – także pośrednio w skali całego Kościoła – była ofiarność wiernych, na przestrzeni lat uwarunkowana wieloma czynnikami, jak chociażby intensywnością praktyk religijnych, zamożnością wiernych, charakterem parafii (miejskie, wiejskie), relacjami pomiędzy duchowieństwem i wiernymi. Niebagatelną okazywała się też liczebność placówek duszpasterskich. Brak szczegółowych badań nie pozwala – jak dotąd – na zaprezentowanie dokładniejszych tendencji w tym względzie. W każdym bądź razie jest pewne, że to ofiarność prawosławnych Białostocczyzny wspierała Kościół nie tylko na swoim terenie, ale i w ogóle w Polsce. Jakimś skromnym przykładem byłoby sprawozdanie z przychodów diecezji białostocko-gdańskiej w 1971 roku (tabela 2).

⁶Cyt. za „Kalendarz Prawosławny 2004”..., op. cit., s. 218 i nast.

⁷ Por. bliżej K. Urban, *Sprawa prawosławnych gospodarstw rolnych na Białostocczyźnie w 1950 roku*, Zeszyty Naukowe Akademii Ekonomicznej w Krakowie, nr 409, Kraków 1993, s. 69-83.

⁸Dz. U., Nr 66 z 1991 r., poz. 287.

⁹ Dla parafii przynależnych do diecezji warszawsko-bielskiej ciekawa i dokładna dokumentacja w: Ks. G. Sosna, *Katalog świątyń i duchowieństwa prawosławnej diecezji warszawsko-bielskiej*, „Elpis” 2000, z. 3, passim; Dla wszystkich parafii Białostocczyzny por. monumentalne opracowanie: ks. G. Sosna i A. Troc-Sosna, *Cerkiewna własność ziemna na Białostocczyźnie w XV-XX wieku*, Białystok 2004, passim.

Tabela 2. Przychody diecezji białostocko-gdańskiej w 1971 roku

Przychód	Dekanat białostocki	Dekanat gdański	Dekanat gródecki	Dekanat olsztyński	Dekanat sokólski	Razem
Saldo na 1.1.1971r.	98 950.00	3 193.05	62 219.95	5 970.16	19 479.03	189 072.19
Ofiary za świece	607 025.00	88 612.00	190 170.80	89 994.00	216 115.40	1 191 917.20
Zakup krzyżyków, obrazków, kalendarzy, itp.	25 040.00	2 322.00	3 674.00	2 557.00	13 893.00	47 486.00
Ofiary na tacę	233 628.40	45 916.90	38 630.33	24 981.90	49 605.80	392 763.33
Ofiary za posługi religijne	58 856.00	2 056.60	7 490.00	500.00	19 068.50	87 971.10
Z tytułu dzierżawy gruntów	3 037.00	-	-	-	-	3 037.00
Subwencja z Metropolii	-	5 000.00	-	-	-	5 000.00
Za wywłaszczone nieruchomości	2 416.00	-	-	-	-	2 416.00
Razem						1 919 676.82
Sumy przechodnie						
Podatek od wynagrodzeń	4 316.00	-	200.00	-	-	4 516.00
Miesięczne zbiórki na Metropolię	83 838.00	11 886.00	9 454.00	4 705.50	20 023.00	129 906.50
Specjalne zbiórki na Metropolię	65 433.00	200.00	8 562.00	11 689.00	7 227.00	93 111.00
Składki duchowieństwa na Fundusz Socjalny	44 389.40	1 000.00	16 307.00	-	7 575.00	69 271.40
Razem						296 804.90
Ogółem 1-12	1 226 842.80	160 176.55	336 708.08	140 397.56	352 986.73	2 216 481.72

Źródło: Roczne sprawozdanie diecezji Białostocko-Gdańskiej za 1971 rok, PAM sygn. R IV- 2C 1068.

Celem porównania i uszczegółowienia powyższego zestawienia można przywołać przychody parafii dekanatu hajnowskiego w 1970 roku. Otóż „składki i ofiary” wyniosły ogółem 438 893.40 zł., a „sumy zebrane na Metro-

polię” – 158 511.10 zł. Ogółem zamknęły się dochody dekanatu kwotą 660 858.50 zł. W poszczególnych parafiach „składki i ofiary” oraz świadczenia na rzecz Metropolii kształtowały się następująco: Hajnówka (103 021.00 i 24 494.00), Białowieża (22 977.00 i 15 955.00), Narewka (63 082.00 i 10 593.00), Kleszczele (31 822.00 i 14 539.00), Berezowo Nowe (32 884.90 i 16 870.00), Kornin Stary (23 943.50 i 18 163.00), Czyże (26 962.00 i 16 313.00), Dubiny (37 640.00 i 8 451.00), Dubicze Cerkiewne (23 465.00 i 10 038.70), Werstok (15 933.00 i 9 942.00), Kośna (11 597.00 i 3 883.00) i Siemianówka (45 566.00 i 9 270.00).¹⁰

Przełomowymi (i korzystnymi) dla kościelnego stanu posiadania – przede wszystkim na Białostocczyźnie – okazały się zmiany polityczne w kraju i związane z tym przewartościowania w polityce wyznaniowej państwa. Prawnym wyrazem tych zmian były m.in. ustawa o gwarancjach wolności sumienia i wyznania z dnia 17 maja 1989 r. oku¹¹ oraz wspomniana ustawa z 1991 r. O położeniu prawnym Kościoła Prawosławnego w Rzeczypospolitej Polskiej.¹² Pozwoliły one umocnić i rozbudować działalność Kościoła we wszystkich dziedzinach, w skali kraju, i Białostocczyzny.¹³ Dotyczyło to umocnienia i rozbudowy stanu organizacyjnego, majątkowego, budownictwa sakralnego i kościelnego, rozbudowy nowych form duszpasterstwa prawosławnego, zinstytucjonalizowanego nauczania religii w szkołach i ukształtowaniu się silnego ośrodka inteligencji prawosławnej w Polsce – w Białymstoku, Bielsku Podlaskim, Hajnówce... Spośród mnogości danych wartołoby wspomnieć o rozbudowie życia monastycznego na Białostocczyźnie. Poza Grabarką (od 1947 r.) takich możliwości nie było. Dopiero w połowie lat osiemdziesiątych, z chwilą przekazania władzom diecezji białostocko-gdańskiej zrujnowanego monasteru w Supraślu, możliwości zaistniały. W chwili obecnej czynne są klasztory i domy zakonne w Grabarce, Supraślu, Sakach i Białymstoku-Dojlidy.¹⁴ Odnowiły się też miejscowości pielgrzymkowe, m. in. w Zabłudowie, związanym z pamięcią Gabriela Zabłudowskiego. W Białymstoku utworzono silny ośrodek metodyczny nauczania religii prawosławnej,¹⁵ nauczania przez długie powojenne lata jakby pozostającego w cieniu.

¹⁰ *Roczne sprawozdanie za 1970 r. z dziekanatu hajnowskiego*, PAM, sygn. RIV-2C 1066.

¹¹ Dz. U. Nr 29 z 1989 r., poz. 155.

¹² O zmianach w położeniu prawnym por. m.in. liczne prace J. Matwiejuka – np.: *Status prawny Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego*, „Elpis” 1999 z. 1, s. 257 i nast.

¹³ Por. m.in. ks. D. Sawicki, *Najnowsza historia Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego*, tamże, s. 243 i nast.

¹⁴ Cyt. za: „Kalendarz Prawosławny” 2004, s. 225 – 226.

¹⁵ Por. np. J. Zieniuk, *Kształcenie, dokształcanie i doskonalenie nauczycieli religii prawosławnej w latach 1990-2000*, w: *Szkolnictwo prawosławne w Rzeczypospolitej*, A. Mironowicz, U. Pawluczuk i P. Chomik (red.), Białystok 2002, s. 201 i nast.

Symbolicznym dla działalności naukowo-dydaktycznej wydarzeniem było utworzenie na Uniwersytecie w Białymstoku Katedry Teologii Prawosławnej, która zapoczątkowała działalność 5 marca 1999 r.¹⁶ Z innych dziedzin aktywności i działalności kościelno-prawosławnej należałoby wymienić utworzenie i rozbudowę ośrodków charytatywno-opiekuńczych oraz działalność wydawniczą, zapoczątkowaną co prawda jeszcze w połowie lat osiemdziesiątych przez świeckich. Od wielu lat takim przykładem – symbolem byłby miesięcznik „Przegląd Prawosławny”...

Najdalej idącym zmianom w omawianym okresie podlegała na Białostocczyźnie baza społeczna Kościoła – wierni. Ich liczba ulegała zmianie na niekorzyść – z różnych powodów – i ta tendencja utrzymywała się przez długie lata. Przywołując te czy inne dane trzeba mieć świadomość swojego rodzaju ograniczeń spowodowanych potrójną czy nawet poczwórną „sprawozdawczością” kościelną. Rokrocznie proboszczowie przedkładali sprawozdania o stanie parafii i z różnych względów mogła się pojawić (i pojawiała) osławiona „szara strefa statystyki kościelnej” – nieujawnianie faktycznej liczby wiernych. Władze kościelne przedkładały administracji państwowej z reguły zbiorcze dane w obowiązującym podziale wojewódzko-administracyjnym. Administracja terenowa (powiatowe i wojewódzkie wydziały do spraw wyznań) prowadziły własną sprawozdawczość, „odbiegającą” zresztą od danych „proboszczowskich” i „oficjalno-kościelnych” na szczeblu centralnym. Wreszcie resort spraw wewnętrznych (czy wcześniej bezpieczeństwa) prowadził również „statystyki”. Stąd też i mnogość źródeł, i mnogość rozbieżnych danych. Wartołoby w tym miejscu przypomnieć, iż ostatnie dokładne statystyki co do liczby wiernych pochodzą z 1931 roku ... (wyniki spisu powszechnego). Jest też pewne, iż wojna i jej skutki, a zwłaszcza wyjazdy i wysiedlenia Białorusinów do ZSRR, osłabiły stan posiadania wielu parafii.

Odwołując się tylko do danych parafialnych z lat 1951-70 można byłoby zilustrować pewne zjawiska i faktyczne, i fałszowane. Otóż w sprawozdaniach proboszczów dla lat 1951, 1958, 1968/69 oraz 1970 wykazywano różne liczby wiernych. Stan ten przedstawiono w tabeli 3.

¹⁶ Por. „Elpis” 1999 z. 1, s. 7 - 26.

Tabela 3. Liczebność parafii prawosławnych na Białostocczyźnie w latach 1951-70

Parafia	Rok - liczba wiernych			
	1951	1958	1968/69	1970
1. Augustowo	760	986	918	907
2. Berezowo Nowe	2252	2190	2193	1926
3. Białowieża	985	890	900	850
4. Białystok	5000	5000	5500	5750
5. Bielsk Podl. (par. Narodzenia NMP)	2740	1982	1723	1723
6. Bielsk Podl. (par. św. Michała)	1498	1486	1438	1428
7. Bielsk Podl. (par. Zmartwychwstania Pańskiego)	700	695	990	983
8. Boćki	1449	1683	1438	1438
9. Choroszcz	222	158	195	187
10. Czarna Cerkiewna	827	800	700	489
11. Czyże	2087	2273	2385	2383
12. Dojlidy	.	930	1200	1400
13. Drohiczyn	1032	1009	964	900
14. Dubicze Cerkiewne	1482	1338	1492	1209
15. Dubiny	1708	1776	1844	1844
16. Fasty	448	500	548	578
17. Grabarka	560	.	490	602
18. Grodzisk	.	976	970	970
19. Gródek	2491	2118	1960	1900
20. Hajnówka	1567	2250	2950	2950
21. Jaczno	1973	2053	1688	1869
22. Jałówka	2575	2800	1990	2257
23. Jurowiany	725	725	540	558
24. Juskowy Gród	1100	1230	1195	1100
25. Klejniki	2608	3108	2788	2582
26. Kleszczele	2562	2720	2979	2738
27. Kornin Stary	2303	2459	2642	2675
28. Kośna	1269	1261	1241	983
29. Kozany	900	900	800	982
30. Królowy Most	1675	1650	1535	1306
31. Kruszyniany	.	.	400	400
32. Krynki	1887	2205	1010	967

33. Kuraszewo	669	898	534	550
34. Kuźnica	682	718	633	700
35. Łosinka	2790	2786	2673	2630
36. Malesze	850	793	658	672
37. Michałowo	1497	1195	927	930
38. Mielnik	957	951	867	852
39. Milejczyce	1278	1382	1209	1215
40. Mostowlany	2963	2800	1685	1494
41. Narew	2205	1882	1703	1709
42. Narewka	2152	1610	1850	2150
43. Narojki	552	494	483	480
44. Nowa Wola	1275	1500	1938	1800
45. Nowy Dwór	1090	1046	806	920
46. Orla	3015	2500	1964	2000
47. Ostrów	1872	1742	1156	1109
48. Pasynki	1994	2251	1890	.
49. Płoski	1425	1200	1382	1281
50. Podbiele	2000	2000	911	1280
51. Puchły	1500	1297	968	960
52. Rajsk	1800	1900	1360	1776
53. Rogacze	1314	1460	812	823
54. Ryboły	2232	1827	1873	1821
55. Samogród	1225	1270	1000	700
56. Sasiny	1100	630	789	.
57. Siemianówka	.	985	960	950
58. Siemiatycze	3270	3340	2360	2364
59. Sokółka	1483	1536	1446	1375
60. Stare Lewkowo	1584	1667	1670	1670
61. Starosielce	382	387	430	428
62. Supraśl	1214	1338	1393	1393
63. Szczyty	1026	1178	989	970
64. Telatycze	2050	1200	950	1800
65. Tokary	647	790	764	768
66. Topilec	289	330	284	238
67. Topolany	1322	876	702	682
68. Trześcianka	1400	1200	970	967

69. Tyniewicze Wielkie	431	491	.	420
70. Wasilków	949	983	965	976
71. Werstok	1451	1352	1149	980
72. Wólka Wygonowska	1434	1150	1245	1262
73. Zabłudów	2181	1850	1900	1850
74. Zubacze	1101	960	960	960
75. Żerczyce	1339	1415	985	982

Źródło: dla 1951 roku – *Godovij otčet po Varšavskoj Pravoslavnoj Mitropolii za 1951 god* – PAM, sygn. RVI-3C 1365; dla 1958 roku – *Godovij otčet po Varšavskoj Pravoslavnoj Mitropolii za 1958 god* – PAM, sygn. RVI-3C 1237; dla lat 1968-70 – K. Urban, *Kościół Prawosławny w Polsce 1945-1970...*op. cit., s. 128 i nast.

Dane dla lat 1951 i 1958 odzwierciedlają sprawozdania „proboszczowskie”. Dane dla roku 1968/69 pochodzą ze sprawozdań proboszczowskich przedkładanych władzom oświatowym (punkty katechetyczne). Natomiast dla roku 1970 – z ankiet duchowieństwa przedłożonych nowemu zwierzchnikowi – metropolicie Bazylemu Doroszkiewiczowi. Dla lat następnych nawet tego typu dane nie będą dostępne ani publikowane. Pojawiały się natomiast oficjalne statystyki, których wówczas nie można było zweryfikować, a ofiarami tych „źródeł” padali ci czy inni autorzy.¹⁷ Przykładowo w 1968 roku w województwie białostockim miało zamieszkiwać (wg władz kościelnych) 308 800 prawosławnych, gdy tymczasem miejscowy Wydział do Spraw Wyznań wykazywał zaledwie 141 085 wiernych.¹⁸ W 1985 roku liczba ta miała sięgać (wg sprawozdań Metropolii) 622 000, a w 1987 r. – 630 000.¹⁹ Problem ten poruszono ponownie w ostatnich latach przy okazji prowadzonych badań, m.in. przez A. Sadowskiego i K. Gossa, wywołując szeroką dyskusję i naukową i pozanaukową.²⁰ Zwłaszcza badania terenowe Krzysztofa Gossa, prowadzone pod koniec lat dziewięćdziesiątych pozwoliły w miarę precyzyjnie oszacować liczebność prawosławnych na Białostocczyźnie na ok. 165 tysięcy – na ogólną

¹⁷ Por. np. K. Urban, *Prawosławni w strukturze wyznaniowej Polski po II wojnie światowej*, w: *Kościół Prawosławny w Polsce dawniej i dziś*, L. Adamczuk i A. Mironowicz (red.), Warszawa 1993, s. 40-43.

¹⁸ Por. K. Urban, *Kościół Prawosławny w Polsce 1945-1970...*,op. cit., s. 136.

¹⁹ Archiwum Akt Nowych, zespół Urzędu do Spraw Wyznań (dalej: AAN UdW), sygn. 132/220 i 132/223.

²⁰ Por. m.in. A. Sadowski, *Świadomość religijna wyznawców Kościoła Prawosławnego na Białostocczyźnie*, „Elpis” 1999 z. 1(14), s. 147-169. W referacie tym, wygłoszonym na Konferencji zorganizowanej w czerwcu 1999 r. przez Katedrę Teologii Prawosławnej Uniwersytetu w Białymstoku, znalazło się m.in. zdanie: *Przedkładam przy okazji prośbę do Jego Eminencji Metropolity Warszawskiego i Catej Polski, aby wykorzystując swój autorytet spowodował, aby w sposób wiarygodny, zgodny z regułami poznania naukowego ustalono liczbę wyznawców Kościoła prawosławnego w Polsce.* – s. 149. A. Sadowski szacował wiernych na Białostocczyźnie na ok. 286 tys. – ibidem, s. 151. Por. także: *Ilu prawosławnych?*, „Czasopis” 2002 nr 3, s. 10-11.

liczbę ok. 200 tysięcy w skali całego kraju.²¹ W obowiązującym podziale powiatowym na przełomie lat 1998/99 miało zamieszkiwać prawosławnych: pow. pow. białostocki – 14 317, bielski – 21 533, hajnowski – 32 929, siemiatycki – 13 707 oraz sokólski – 5 420. W samym Białymstoku zamieszkiwało ponadto 25 340 prawosławnych. Cytowany autor uszczegółowił zresztą te wielkości – także w rozmieszczeniu przestrzennym – odwołując się do aktualnego podziału „powiatowo-gminnego” woj. podlaskiego. Te to wyliczenia wywołały sporo kontrowersji w świecie przede wszystkim pozanaukowym.

Niezależnie od powyższych sporów „statystyczno-ilościowych” należy pamiętać, iż tylko na Białostocczyźnie ostała się w miarę zwarta społeczność prawosławnych. Podlegała ona wielu zmianom, dotyczyły ją rozliczne procesy społeczno-gospodarcze, a nawet polityczne. Oddziaływały one, osłabiająco, determinując w tych czy innych dziedzinach kościelny stan posiadania. Już w latach 1944-46 wyjechało z ówczesnego województwa białostockiego do ZSRR 36388 osób narodowości białoruskiej, w przeważającej mierze wyznania prawosławnego, w tym z powiatów: białostockiego – 12328, bielskiego – 10122 i sokólskiego – 9680.²² Na powojenne pięciolecie przypadły też procesy migracyjne ludności Białostocczyzny do innych regionów kraju, zwłaszcza na Ziemię Odzyskaną. Objęły one ok. 150 tys. osób, chociaż stopień „zasiedziałości” sytuował województwo na drugim miejscu po województwie kieleckim.²³ W latach następnych można było zaobserwować zjawisko migracji ze wsi do miast, głównie w obrębie województwa, spowodowane nie tylko wzrostem uprzemysłowienia, rozwojem oświaty i wykształcenia, ale i sytuacją w przeludnionym – w niektórych przypadkach wybitnie anachronicznym – rolnictwie. Trzeba tu odnotować, iż blisko 90% ówczesnych placówek duszpasterskich miało charakter wiejski.

Andrzej Sadowski, prowadzący badania nad pograniczem i ludnością białoruską po II wojnie światowej w odniesieniu do opisywanych wydarzeń, także i późniejszych, dokonał socjologicznej periodyzacji przemian, jakich doświadczała mniejszość białoruska w omawianym okresie. Wyodrębnił następujące „procesy”, jakie dotyczyły tą ludność na styku z dominującą ludnością polską:

²¹ K. Goss, *Struktura wyznaniowa...*, op. cit., s.128-133.

²² E. Mironowicz, *Białorusini w Polsce...*, op. cit., s.111.

²³ Por. *Województwo Białostockie. Monografia geograficzno-społeczna*, J. Kostrowicki (red.), Lublin 1967, s. 53-57. Być może z tego powodu bp Bazyli (Doroszkievicz), ówczesny ordynariusz diecezji wrocławsko-szczecińskiej, szacował prawosławnych Białorusinów w 1968 r. zamieszkających na Dolnym Śląsku, Ziemi Lubuskiej i Pomorzu Zachodnim na 25 tysięcy – por. K. Urban, *Kościół Prawosławny...*, op. cit., s.329.

- procesy stabilizacji mniejszości białoruskiej (1944-46),
- procesy akulturacji (1947-55),
- procesy integracji (1956-70),
- procesy przyspieszonej asymilacji strukturalnej (1971-80),
- procesy tworzenia się nowej tożsamości narodowo-białoruskiej (1981-89)
- Białorusini w warunkach demokracji (od 1989 roku).²⁴

Uszczegółowieniem i dopełnieniem charakterystyki owych procesów i zmian mogą być w miarę gruntowne studia nad „polityczną” historią mniejszości białoruskiej oraz realizowaną wobec niej – na różnych poziomach – polityką władz.²⁵ Nawiązując do spostrzeżeń A. Sadowskiego, poczynionych w odniesieniu do lat 1944-46, można byłoby przypomnieć, iż *Nazwy stosowane wobec zbiorowości prawosławnych województwa białostockiego najczęściej były refleksem nazw stosowanych przez „obcych”. Byli więc określani jako prawosławni, tutejsi, ruscy, Białorusini, a czasami złośliwie jako „kacapi”*.²⁶ Uwagi te wprowadzają nas niejako w klimat tamtych czasów, w jakich przychodziło egzystować prawosławnym. Dla wielu z nich Kościół Prawosławny nadal się jawił jako jedna z instytucji życia białoruskiego, chociaż z perspektywy Kościoła – zdaniem A. Sadowskiego – raczej nie, gdyż nie wprowadzano do duszpasterstwa elementów kultury białoruskiej...

Masowe migracje ze wsi do miasta pociągały za sobą dalsze skutki: *Zmieniano imiona, ukrywano miejsce urodzenia, ograniczano uczęszczanie do cerkwi, kontakty pokrewieństwa w mieście i inne. Miało to służyć ukryciu wiejskiego i prawosławnego pochodzenia...*²⁷ Owe migracje i związane z nimi kompleks mniejszości zapoczątkowały nie tylko tworzenie się osławionej „ściany wschodniej”, ale i wpłynęły na strukturę prawosławnych społeczności wiejskich, jak np. wyludnianie się wsi i parafii czy starzenie się parafii.

Badania przeprowadzone przez ks. G. Sosnę prezentują ów złożony proces w przekroju wiejsko-miejskim. Autor, analizując księgi metrykalne, zestawiał niezwykle bogaty materiał statystyczny, dotyczący ruchu naturalnego (chrzty, śluby, pogrzeby) w społecznościach prawosławnych Białostocczyzny –

²⁴ A. Sadowski, *Pogranicze polsko-białoruskie. Tożsamość mieszkańców*, Białystok 1995, s. 13-38. Por. Tenże, *Społeczne problemy wschodniego pogranicza*, Białystok 1991; Tenże, *Narody wielkie i małe. Białorusini w Polsce*, Kraków 1991.

²⁵ Por. liczne prace, autorstwa przede wszystkim E. Mironowicza – np. *Białorusini, w: Mniejszości narodowe w Polsce. Państwo i społeczeństwo polskie a mniejszości narodowe w okresach przełomów politycznych (1944-1989)*, P. Madajczyk (red.), Warszawa 1998, s. 11-65; Tenże, *Polityka narodowościowa PRL*, Białystok 2000, passim.

²⁶ A. Sadowski, *Pogranicz ...*, op. cit., s. 15.

²⁷ Ibidem.

i to do początków lat pięćdziesiątych.²⁸ Szkoda, że nie przytoczył danych o liczebności placówek duszpasterskich, przynajmniej w oparciu o dane przedkładane przez proboszczów rokrocznie władzom kościelnym. Zgromadzony materiał stanowi swojego rodzaju mapę demograficzną prawosławia na Białostocczyźnie w omawianym okresie. Fragmenty owej mapy sygnalizuje tabela 4.

Tabela 4. Chrzty, śluby i pogrzeby w wybranych parafiach Białostocczyzny 1950-90

Parafia - rok		1950	1955	1960	1965	1970	1975	1980	1985	1990
Białowieża	Ch	21	42	31	31	27	19	14	20	12
	Ś	5	15	10	3	7	3	6	2	7
	P	11	12	14	20	23	10	38	30	37
Gródek	Ch	86	84	82	61	51	62	58	55	59
	Ś	28	18	24	15	21	20	31	22	26
	P	44	30	25	35	30	36	40	52	65
Hajnówka	Ch	90	114	105	88	117	163	195	224	156
	Ś	18	22	18	14	23	38	39	44	50
	P	27	19	19	30	37	30	38	42	46
Jaczno	Ch	40	39	31	27	28	22	36	14	8
	Ś	12	14	20	4	7	12	8	4	5
	P	22	25	16	15	21	28	27	17	9
Jurowłany ¹	Ch	12	7	16	8	7	8	3	1	1
	Ś	6	2	3	2	1	2	1	3	3
	P	9	4	9	4	11	5	3	10	3
Klejniki	Ch	62	45	68	37	30	25	20	20	11
	Ś	17	36	24	15	23	17	17	18	9
	P	39	29	33	27	29	28	31	35	29
Królowy Most ¹	Ch	41	32	43	22	11	21	17	5	6
	Ś	8	15	16	9	10	7	9	7	5
	P	19	13	12	12	19	22	19	6	17
Kruszyniany ²	Ch	-	-	16	4	7	6	1	2	-
	Ś	-	-	8	2	-	2	1	1	-
	P	-	-	5	4	7	5	4	3	7
	Ch	32	12	15	8	13	9	11	5	2

²⁸ *Kościół Prawosławny w Polsce dawniej i dziś. Aneks statystyczny z parafialnych ksiąg metrykalnych Białostocczyzny XVIII, XIX i XX wieku*, L. Adamczuk i A. Mironowicz (red.), Warszawa 1993, passim.

Kuraszewo	Ś	4	10	8	5	3	3	7	7	1
	P	16	5	9	3	3	7	11	7	8
Mostowlany	Ch	46	44	41	20	11	11	10	3	3
	Ś	20	17	10	3	7	5	10	3	1
	P	18	29	13	22	27	21	16	27	15
Nowa Wola	Ch	43	29	38	17	16	10	11	6	8
	Ś	15	13	7	7	8	5	5	6	7
	P	22	16	11	13	22	13	15	26	11
Tokary	Ch	21	33	25	20	10	10	5	6	6
	Ś	4	6	5	2	3	5	7	5	2
	P	14	7	7	6	9	4	7	8	6

Uwaga: 1) dane dla 1989 r., 2) parafia erygowana w 1960 r.; Ch – chrzty, Ś – śluby, P – pogrzeby.

Źródło: *Kościół Prawosławny dawniej i dziś. Aneks statystyczny...*, passim.,

Jednym ze skutków zmian, jakie dotyczyły społeczności prawosławne, były małżeństwa mieszane, bardzo często ze stroną rzymskokatolicką. Wiązały się z tym konwersje i dalsze problemy dotyczące religijnego wychowania dzieci. Te złożone sprawy są aktualne do dzisiaj.²⁹ Brak jest – jak dotąd – pogłębionych badań co do rozmiarów ilościowych zjawiska, jednak w prasie prawosławnej problem ten w ostatnich kilkunastu latach był podnoszony, tym bardziej, że strona prawosławna okazywała się tu słabsza.

Na przestrzeni dość długiego czasu można też było zauważyć silne tendencje laicyzacyjne, ujawniające się m.in. w indyferencji postaw światopoglądowych. Potwierdziły to badania socjologiczne prowadzone w latach sześćdziesiątych przez W. Pawluczuka. Autor, charakteryzując jedną ze wsi powiatu Bielsk Podlaski pisał: *Według słów sołtysa J. Iwaniuka, około 20% osób zaliczanych formalnie do prawosławnych, to ludzie niewierzący. Do cerkwi mniej więcej regularnie chodzi około 15 osób. Kilkanaście małżeństw z grupy „prawosławnych” żyje bez ślubu cerkiewnego, kilkanaścioro dzieci wychowuje się bez chrztu sakralnego. Rzadkie są natomiast przypadki pogrzebu bez kapłana. Kilka rodzin jest dwu- a nawet trójwyznaniowych...*³⁰ Na owe sytuacje nakładały się procesy o wiele bardziej dla Kościoła dotkliwe, i o przyczynach bardziej zróżnicowanych, mianowicie „zrywania” związków z Kościołem przez kolejne roczniki młodej inteligencji. Odsetek tej warstwy społeczno-

²⁹ Por. np. J. Wolski, *Obcy – decydujące starcie*, „Czasopis” 2004 nr 9, s.31-33; nr 10, s. 25-27; nr 11, s. 30-32.

³⁰ W. Pawluczuk, *Światopogląd jednostki w warunkach rozpadu społeczności tradycyjnej*, Warszawa 1972, s. 128-129.

zawodowej w strukturze wiernych nie był zbyt wielki, a w każdym bądź razie nie odgrywał istotniejszej roli w życiu społeczności parafialnych Białostocczyzny.

W całym omawianym okresie oddziaływały osłabiająco liczne i niekiedy głośnie konflikty wewnątrzparafialne. Z pewnością część z nich była inspirowana (względnie były one podtrzymywane) przez władze administracyjne, ale w wielu przypadkach miały one charakter spontaniczny. Źródła i przyczyny tych sporów były zróżnicowane i sytuowały się w obrębie relacji duchowieństwo – wierni, sporów między wiernymi „o księdza”, konfliktów w zarządach parafialnych (proboszcz – psalmista czy starosta cerkiewny), a nawet relacji duchowieństwo – hierarchia kościelna. Konflikty te dezorganizowały na dłużej lub krócej bieżące życie religijne, osłabiały społeczności lokalne, wpływały na ofiarność wiernych, niekiedy podrywały zaufanie do hierarchii, a i stanowiły dla władz administracyjnych wygodną okazję do ingerencji i wpływu na rozmaite sfery aktywności Kościoła.

Polityka władz państwowych wobec prawosławia na Białostocczyźnie nie przybierała represyjnego charakteru (pomijając bardzo wyjątkowe przypadki), natomiast jej wymiar wybitnie reglamentacyjny był obserwowalny przez długie lata. Stosunkowo wcześniej władze „rozwiązały” – jak wspomniano – problem parafialnych gospodarstw rolnych. Bez większych trudności wyeliminowano natomiast naukę religii ze szkół w latach pięćdziesiątych. Nadzór nad ruchem personalnym kleru regulowały jeszcze przepisy z 1938 roku, wzmocnione dekretnami z lat 1953 i 1956. Stosunkowo łatwo ograniczano bądź eliminowano tradycyjne obrzędy i praktyki, jak święcenie pól, procesje czy pielgrzymki. Wspomniano już o reglamentacyjnej polityce wobec budownictwa sakralnego czy tworzenia parafii. Nie obserwowano się też otwartych wystąpień duchowieństwa i wiernych wobec władz lokalnych czy wyższych szczebli. Władze sięgały jednak dość często po takie środki, jak: obowiązkowe dostawy, podatki czy domiary, bądź ulgi i zwolnienia.

Wymienione w sposób niejako hasłowy okoliczności i procesy doprowadziły w latach siedemdziesiątych do największego po II wojnie osłabienia prawosławia na Białostocczyźnie – i to niezależnie od przynależności parafialno-diecezjalnej. Trzeba jednak pamiętać, iż to na ten właśnie okres przypadają początki niejako oddolnego odradzania się religijności, tworzenia się formalnych i nieformalnych ruchów i organizacji, włączania się inteligencji w życie parafii i Kościoła. Jeden z animatorów tego ruchu – Eugeniusz Czykwin – z perspektywy dwudziestu pięciu lat stwierdził: *potrzeba pracy z młodzieżą, a i dorosłymi, była i jest w naszej Cerkwi pierwszoplanowa, lecz w latach 70. tylko nieliczni duchowni pracę taką podejmowali. Organizacje społeczne i polityczne, w działalności których uczestniczyli prawosławni, w najlepszym przypadku*

*były wobec spraw wiary i Cerkwi obojętne. Zdecydowana większość duchownych i hierarchii była pogodzona ze stanem ograniczenia Cerkwi do ścian świątyni.*³¹

Owe inicjatywy oddolne zostały rychło po części wsparte przez wydarzenia, jakie nastąpiły czy to w Kościele, czy w życiu społeczno-politycznym. Z tych pierwszych brzemennym okazało się przejęcie rządów w diecezji białostocko-gdańskiej przez abpa Sawę Hrycuniaka. Z tych drugich – wydarzenia sierpniowe, które pociągnęły za sobą częściową liberalizację dotychczasowej polityki wyznaniowej. Na ten okres przypadają początki zorganizowanych pielgrzymek młodzieżowych na Grabarkę oraz przekazanie ruin świątyni w monasterze w Supraślu Kościołowi Prawosławnemu. W połowie lat osiemdziesiątych utworzony został – zasadniczo z inicjatywy prawosławnych – białostocki oddział Chrześcijańskiego Stowarzyszenia Społecznego oraz zaczął się ukazywać periodyk miesięczny „Tygodnik Polski – Tygodnik Podlaski”. Rozległy się też głosy domagające się daleko idących reform w Kościele, także w dziedzinie językowej. Wiązała się z tym niekiedy otwarta krytyka władz kościelnych przez niektóre środowiska białoruskie w Polsce.³² Krytyka ta dawała znać o sobie i w środowiskach prawosławnych. Wzmacniały ją ponadto nader liczne i głośnie konflikty wewnątrzparafialne lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych (np. Białystok, Pasynki, Dojlidy, Hajnówka, Siemiatycze).³³

Przełom ustrojowy 1989 roku stworzył możliwości, jak nadmieniono, dla szerokiej działalności kościelnej i umocnienia stanu posiadania. Jednak w nowych warunkach społeczno-politycznych ujawniło się wiele zadawnionych uprzedzeń i wrogości, tak w dziedzinie stosunków międzywyznaniowych, jak i narodowościowych. W płaszczyźnie międzyreligijnej głośny stał się konflikt prawosławno-rzymskokatolicki, związany z niezbyt odpowiedzialnymi wystąpieniami eminentnych postaci lokalnego Kościoła Rzymskokatolickiego.³⁴ Towarzyszyły temu spory majątkowe o pozostałości poklasztorne w Supraślu.³⁵ To te dwa wydarzenia jakby symbolizowały nurt konfliktowy w rela-

³¹ Cyt. za J. Charkiewicz, *Bractwo Młodzieży Prawosławnej w Polsce*, Białystok 1995, s.7.

³² Symptomatycznym dla tych działań byłby druk: *Pravaslaiŭna Carkva ŭ Belastockim Krai i belaruskaja mova ŭ jej*, Nju-Jork 1984. Domniemanym jej autorem był S. Janowicz, a miejscem wydania – Białystok 1981 rok.

³³ Mniej lub bardziej bogata dokumentacja w: AAN UdW, sygn. 131/403, 131/408, 132/28, 139/36, 139/38, 132/218.

³⁴ Por. *Problemy z sąsiadami*, „Gość Niedzielny” 1993 nr 35 (wywiad z abpem S. Szymanekim, bpem E. Ozorowskim i ks. S. Piotrowskim); *List otwarty do Jego Ekseleencji Księdza Arcybiskupa Stanisława Szymanekiego Metropolity Białostockiego*, „Przegląd Prawosławny” 1993 nr 11, s. 11, 28.

³⁵ Z dziesiątków, jeśli nie setek publikacji por. np. E. Czykwin, *Sąd nad Supraślem*, „Przegląd Prawosławny” 1994 nr 9, s. 3; Tenże, *Naukowcy do usług*, „Przegląd Prawosławny” 1994 nr 11, s. 7, 15-16; *Komunikat Kurii Metropolitalnej odnośnie decyzji Urzędu Rady Ministrów w sprawie klasztoru w Supraślu*, „Przegląd Prawosławny” 1996 nr 5, s. 3; *Oświadczenie Kancelarii Prawosławnego*

cjach prawosławni – rzymskokatolicy. Co więcej, konfliktowe relacje zostały przeniesione na płaszczyznę polityczną, na poziomie lokalnym i regionalnym, o czym zaświadczały nader liczne niestety polemiki i oskarżenia w mediach czy na forum samorządowym.³⁶ Tych antagonizmów nie neutralizowało największe wydarzenie tamtych lat - nawiedzenie w 1991 roku prawosławnej katedry w Białymstoku przez papieża Jana Pawła II. Zaciążyło to na długie lata na stosunkach ekumenicznych pomiędzy obydwoma Kościołami.³⁷

Przełom lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych sprzyjał żądaniom, jak nadmieniono, przeprowadzenia w Kościele daleko idących reform. Bodaj najbardziej kategoryczne postulaty formułowano na Białostocczyźnie, a zwłaszcza na terenie diecezji białostocko-gdańskiej. To tam zrodziły się koncepcje zwołania Soboru Krajowego (Lokalnego), z udziałem hierarchii, duchowieństwa i wiernych, na którym podjęte by zostały uchwały dotyczące zmian w tych czy innych dziedzinach życia kościelnego. Sobór ten, mimo zmian w kierownictwie Kościoła, do dzisiaj nie został zwołany; pozostały jednak bogate materiały komisji przygotowawczej Soboru.³⁸ Poruszono w nich m.in. złożone sprawy językowe, tak w liturgii, jak i w nauczaniu kościelnym. Chodziło tu zwłaszcza o języki żywe – polski, ukraiński (łemkowski) i białoruski. Kwestie językowe, zwłaszcza języka białoruskiego, były często poruszane w wydawnictwach kościelnych, przede wszystkim w „Przeglądzie Prawosławnym”.³⁹

Jednym ze skutków zmian politycznych były możliwości podejmowania nieskrępowanych badań naukowych nad wieloma złożonymi zagadnieniami, sygnalizowanymi w artykule. Odnosi się to nie tyle do prac historycznych, ile dotyczących współczesności czy nieodległej przeszłości. Wymienić tu trzeba m.in. cytowane pionierskie prace A. Sadowskiego o społecznościach pogranicza polsko-białoruskiego i katolicko-prawosławnego, E. Czykwin o mniejszości białoruskiej⁴⁰, J. Nikitorowicza o edukacji międzykulturowej.⁴¹ Tu też się mieszczą prace K. Gossa, które od strony statystycznej potwierdzają zachodzą-

Arcybiskupa Białostockiego i Gdańskiego, ibidem, s. 3, 17.

³⁶ Poglądową byłaby tu lektura miesięczników „Czasopis” (1991–2004), „Przegląd Prawosławny” (1990 – 2004) czy dziennika „Kurier Poranny” (1990–2004). Por. np. *Polakożercy*, „Czasopis” 1993 nr 11, s. 12; S. Iwaniuk, *Gorący miesiąc*, „Czasopis” 1995 nr 3, s. 7–10; W. Maziarski, *Sennie, cicho, groźnie*, „Gazeta Wyborcza” 1998, 5 – 6 września.; M. Wnuk, *Wielkie miasto Białystok*, „Kurier Poranny” 1998, 13 listopada.

³⁷ Por. np. (mb), *Ekumenizm osobno*, „Przegląd Prawosławny” 1996 nr 2, s. 35.

³⁸ *Ustawy, kalendarz, język*, „Przegląd Prawosławny” 1992 nr 12, s. 28-29.

³⁹ Por. np. D. Fionik, *Dobrowolne odcinanie korzeni?*, „Przegląd Prawosławny” 1993 nr 1, s. 30; E. Czykwin, *Miedzy ziemią a wiarą*, „Przegląd Prawosławny” 1995 nr 7, s. 20, 25; A. Turczyński, *Język, słowo i rytuał. Tekst o osobliwościach*, „Przegląd Prawosławny” 1996 nr 10, s. 28-29.

⁴⁰ E. Czykwin, *Białoruska mniejszość narodowa jako grupa stygmatyzowana*, Białystok 2000.

⁴¹ Por. np. J. Nikitorowicz, *Socjalizacja i wychowanie w zróżnicowanych wyznaniowo i etnicznie rodzinach Białostocczyzny*, Białystok 1992; Tenże, *Program, tożsamość, edukacja międzykulturowa*, Białystok 1995.

ce na styku wymienionych społeczności zmiany. Natomiast poruszone w artykule kwestie być może pozwolą uściślić i doprecyzować uwarunkowania dokonujących się w okresie powojennym w tym względzie zmian.

ANEKS

Katolicy i prawosławni według wybranych powiatów i gmin Białostocczyzny (dane dla lat 1998-99)

Powiat – Gmina	Ludność ogółem	W tym			
		rzymskokatolicy		prawosławni	
		[liczba]	[%]	[liczba]	[%]
Powiat białostocki					
Choroszcz	12270	11063	90.2	364	3.0
Czarna Białostocka	12090	10627	87.9	237	2.0
Dobrzyniewo Kościelne	8106	7230	89.2	300	3.7
Gródek	6565	1380	21.0	2691	41.0
Juchnowiec Kościelny	11694	7170	61.3	1260	10.8
Łapy	24356	21172	86.9	-	-
Michałowó	8382	3984	47.5	3595	42.9
Poświętne	4070	3096	76.1	-	-
Supraśl	11601	7130	61.5	2500	21.5
Suraz	2195	1610	73.3	70	3.2
Turośń Kościelna	4998	4210	84.3	96	1.9
Tykocin	6971	5860	84.1	-	-
Wasilków	11489	8870	77.2	900	7.8
Zabłudów	11612	6964	60.0	2304	19.8
Zawady	3134	2875	91.7	-	-
Ogółem	139533	103241	74.0	14317	10.3
Miasto Białystok	285530	194950	69.0	25340	9.0
Powiat bielski					
Bielsk Podlaski	36248	13570	37.4	16338	45.1
Boćki	5423	3786	69.8	1397	25.8
Brańsk	11179	10704	95.6	114	1.0
Orla	3938	100	2.5	3451	87.7
Rudka	2182	2088	95.7	-	-
Wyszki	5478	5197	94.9	233	4.3
Ogółem	54318	13740	25.3	32929	60.6
Powiat hajnowski					
Białowieża	2938	1000	34.0	930	31.7

Czeremcha	4035	946	23.4	2355	58.4
Czyże	3131	55	1.8	2530	80.8
Dubicze Cerkiewne	2303	100	4.3	2134	92.7
Hajnówka	28953	9500	32.8	16289	56.3
Kleszczele	3342	646	19.3	1810	54.2
Narew	4889	772	15.8	3589	73.4
Narewka	4727	721	15.3	3292	69.6
Ogółem	54318	13740	25.3	32929	60.6
Powiat siemiatycki					
Drohiczyn	7512	6355	84.6	795	10.6
Dziadkowice	3179	2850	89.7	168	5.3
Grodzisk	5073	3940	77.7	1064	21.0
Mielnik	2944	1545	52.5	1277	43.4
Milejczyce	2418	875	36.2	1445	59.8
Nurzec Stacja	5237	1906	36.4	2112	40.3
Perlejewo	3370	3347	99.3	-	-
Siemiatycze	22719	13888	61.2	6846	30.1
Ogółem	52452	34706	66.2	13707	26.1
Powiat sokólski					
Dąbrowa Białostocka	13979	12370	88.5	965	6.9
Janów	4811	4700	97.7	-	-
Korycin	3716	3380	91.0	-	-
Krynki	3964	3005	75.8	940	23.7
Kuźnica	4874	3910	80.2	350	7.2
Nowy Dwór	3238	2465	76.1	475	14.7
Sidra	4350	3880	89.2	190	4.4
Sokółka	28467	23270	81.8	1400	4.9
Suchowola	8044	7925	98.5	-	-
Szudziałowo	4041	2575	63.7	1100	27.2
Ogółem	79484	67480	84.9	5420	6.8

Źródło: K. Goss, *Struktura wyznaniowa mieszkańców...*, op. cit., s. 130-131.

Prawosławni na Białostocczyźnie w świetle wyników spisu powszechnego z 2002 roku

Powiat – Gmina	Prawosławni ogółem [%]	Odsetek prawost. Narod. białorus.
Powiat białostocki		
miasto Białystok	17	15.0
Choroszcz	5	bd.
Czarna Białostocka	5	bd.
Dobrzyniewo Kościelne	5	bd.
Gródek	75	30.8
Juchnowiec Kościelny	20	19.8
Michałow	45	31.5
Supraśl	25	12.9
Suraz	5	bd.
Turośń Kościelna	5	9.4
Wasilków	10	5.2
Zabłudów	30	28.3
Powiat bielski		
Bielsk Podlaski	55	48.0
Brańsk	1	bd.
Boćki	30	27.0
Orla	95	72.6
Wyszki	5	42.0
Powiat hajnowski		
Białowieża	60	19.2
Czeremcha	70	41.0
Czyże	95	86.1
Dubicze Cerkiewne	95	85.6
Hajnówka	60	54.7
Kleszczele	75	55.8
Narew	80	61.5
Narewka	80	59.8
Powiat siemiatycki		
Drohiczyn	10	bd.
Dziadkowice	5	bd.

Grodzisk	20	10.1
Mielnik	45	9.3
Milejczyce	60	21.8
Nurzec Stacja	60	27.3
Siemiatycze	30	6.3
Powiat sokólski		
Dąbrowa Białostocka	10	4.7
Krynki	25	12.8
Kuźnica	10	1.5
Nowy Dwór	15	7.3
Sidra	5	bd.
Sokółka	10	5.5
Szudziałowo	30	16.2

bd.- brak danych

Źródło: K. Goss, *Ilu w której gminie Białorusinów*, „Czasopis” 2002 nr 2, s. 37.